

ОКРЕМІ ПРОВАДЖЕННЯ В ДОСУДОВИХ СТАДІЯХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ

Шило О.Г.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

У статті обґрунтовується необхідність запровадження інституту самостійного кримінально-процесуального провадження як процесуальної форми реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист, пропонуються критерії, пропонуються критерії та відмінності, що відрізняють ці провадження від основного.

Ключові слова: самостійні провадження, право на судовий захист, досудові стадії кримінального процесу.

В статье обосновывается необходимость введения института самостоятельного уголовно-процессуального производства как процессуальной формы реализации конституционного права человека и гражданина на защиту в суде, предлагаются критерии и признаки, которые отличают эти производства от основного.

Ключевые слова: самостоятельные производства, права на защиту в суде, досудебные стадии уголовного процесса.

The article substantiates the necessity of a separate institute of criminal proceedings as a procedural form of the realization of human constitutional and civil rights for defense in courts, offers features that distinguish this proceedings from the main one.

Keywords: separate proceedings, right of defense in court, pre-trial stages in criminal proceeding.

Об'єктивна потреба у забезпеченні судового захисту прав, свобод і законних інтересів суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності на всіх її етапах спричинила пошук законодавцем нових форм реалізації судової влади у досудових стадіях кримінального судочинства, адже саме на цих етапах через особливості передбаченого законом порядку здійснення провадження людина стає найбільш уразливою.

Взагалі виключити слідчі та судові помилки, а також випадки зловживання владою з боку органів та суб'єктів, які здійснюють кримінальне провадження, є завданням, яке, скоріше, має утопічний, а не прагматичний характер, у той час як встановити ефективний механізм їх оперативного виправлення та попередження є пріоритетною метою, яка особливого значення набуває саме у сфері кримінальної юстиції. На досягнення цієї мети спрямовані передбачені КПК провадження щодо прийняття судом рішення про проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, які обмежують конституційні права людини, і застосування заходів кримінально-процесуального примусу, а також розгляду скарг учасників процесу на дії та рішення органу дізнання, досудового слідства та прокурора.

На відміну від провадження, пов'язаного із розслідуванням злочину, встановленням особи, яка його вчинила, та доведенням її вини, ці провадження спрямовані не на встановлення наявності чи відсутності кримінально-правових відносин, а на захист конституційних прав і свобод людини при здійсненні досудового провадження у зв'язку із перевіркою заяви та повідомлення про злочин, а також його розслідуванням. Така спрямованість обумовлює суттєву специфіку їх правового регулювання, аналіз якого дозволяє виявити їх специфічні риси, що у

сукупності дають можливість характеризувати ці провадження як такі, в яких проявляється диференціація кримінально-процесуальної форми.

Свого часу проблема диференціації кримінально-процесуальної форми одержала неоднозначні оцінки фахівців – від категоричного її заперечення (стосовно спрощення окремих процесуальних форм) [7, С.51] до підтримки і доцільності подальшого розширення [3, С.64]. Проте доцільність та корисність диференційованого порядку кримінального судочинства доведена часом, вона визнана не лише національним законодавцем, а й міжнародною спільнотою [2, С. 3-5].

Про тенденції розвитку кримінально-процесуального законодавства України свідчить, зокрема, спрямування його вектора в напрямі не уніфікації, а навпаки, диференціації кримінально-процесуальної форми, розширення застосування процедур, які мають специфічні риси і суттєво відрізняються від загального порядку здійснення кримінального провадження.

Як критерії диференціації, тобто спрощення або ускладнення процесуального порядку, застосовують ступінь суспільної небезпеки злочину і тяжкість міри покарання, що передбачено за нього законом [14, С. 104], особливості особи обвинуваченого; наявність волевиявлення обвинуваченого на застосування відповідної процедури, повагу суверенітету іноземної держави [6, С. 645]. Залежно від цих критеріїв виділяють звичайне провадження, спрощене провадження та провадження, яке містить додаткові гарантії забезпечення прав його учасників, а тому й є ускладненим порівняно із звичайною процедурою [9, С. 251-275].

Детально досліджуючи це питання, Ю. К. Якимович справедливо зазначив, що диференціація

означає також і те, що кримінальне судочинство не обмежується лише провадженням у кримінальній справі, є в ньому й інші провадження (самостійні та полістадійні), які ніяк не можна віднести до проваджень у кримінальних справах хоча б тому, що в них не вирішуються основні питання кримінальної справи: винуватості та покарання. Їх спрямованість зовсім інша. Вони або доповнюють кримінальний процес (додаткові провадження), або в їх межах застосовуються матеріально-правові норми, які не належать до норм кримінального права (особливі провадження) [11, С. 9].

У зв'язку із цим у науці запропоноване й інше поняття диференціації кримінально-процесуальної форми, під якою розуміють існування самостійних проваджень, які характеризуються наявністю певної матеріально-правової бази, що об'єктивно вимагає відмінностей у законодавчому регулюванні, комплексністю і наявністю суттєвих відмінностей порівняно із звичайним порядком провадження, що приводять у кінцевому підсумку до зміни форм діяльності у таких справах [10, 300 с.]. У зв'язку з цим система кримінального процесу може бути представлена не лише як сукупність стадій, а й як сукупність окремих проваджень, які розрізняються за своєю спрямованістю [8, С. 180-187]. Провадження, що здійснюється у загальному порядку, пов'язане із вирішенням питань стосовно винуватості особи у вчиненні злочину, притягнення її до кримінальної відповідальності, відшкодування завданої злочинном шкоди тощо, тобто призначене для реалізації норм кримінального права і встановлення наявності чи відсутності кримінально-правових відносин, пов'язаних із вчиненням злочину. Крім нього, до системи кримінального процесу також входять й інші окремі провадження, які є об'єктивно необхідними в силу існування основного провадження, що тісно пов'язані з ним, проте суттєво відрізняються від нього своєю спрямованістю, а отже, і специфікою правового регулювання. Одні з них також призначені для реалізації норм кримінального та кримінально-виконавчого права, оскільки їх суть пов'язана із вирішенням питань, що виникають при звільненні особи від кримінальної відповідальності з нереабілітуючих підстав та виконанні судових рішень. Такі провадження теж є процесуальними формами реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у кримінальному судочинстві. Проте в цій роботі немає можливості зупинитися на їх характеристичі, оскільки предмет даного дослідження обмежений досудовими стадіями, а рішення про закриття кримінальної справи у цих випадках приймається судом першої інстанції. Порядок та особливості здійснення провадження по звільненню особи від кримінальної відповідальності ґрунтовно досліджено в багатьох наукових працях Ю.М. Грошевого, О.А. Губської, П.М. Давидова, А.Я. Дубинського, І.Г. Івасюк, О.С. Соловйова, П.Я. Степанова, О.Г. Шило.

Критерієм диференціації кримінально-процесуальної форми на окремі провадження є їх

спрямованість та матеріально-правовий характер самого провадження. У науці його запропоновано Ю. К. Якимовичем [11, С. 9], який підкреслив, що спрямованість провадження одержує своє вираження в його предметі та завданнях і характеризує не будь-які окремі особливості (навіть й суттєві), а головне, основне, тобто сутність провадження [13, С. 10]. Саме за цим критерієм всі кримінально-процесуальні провадження поділяються автором на основні, тобто спрямовані на вирішення питання про наявність або відсутність кримінально-правових відносин та їх зміст, додаткові — спрямовані на зміну або дострокове припинення встановленого і закріпленого вироком суду кримінально-правового відношення (умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким видом покарання, розгляд клопотання про зняття судимості тощо), та особливі — в основі яких лежать відносини, що не мають кримінально-правового характеру, але які в силу особливих причин врегульовані саме кримінально-процесуальним законом і здійснюються у кримінально-процесуальній формі [10, 300 с.].

Досліджуючи цю проблему пізніше, Ю. К. Якимович зазначає, що до особливих проваджень слід відносити й ті, які за КПК РФ охоплюються поняттям судового контролю на досудових стадіях кримінального процесу, — судовий порядок застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, оскарження до суду рішень та дій (бездіяльності) дізнавача, слідчого та прокурора, судовий порядок прийняття рішення про проведення слідчих дій, які обмежують конституційні права людини, а також відсторонення обвинуваченого від посади. Ці провадження мають полістадійний характер, оскільки передбачають не тільки судове вирішення зазначених питань, а й можливість оскарження рішення суду. Далі Ю. К. Якимович доходить висновку про доцільність уніфікації цих проваджень і приведення їх до двох видів контрольних особливих проваджень, що відрізняються за процесуальною формою: 1) особливе контрольне провадження з отримання згоди суду на проведення певних процесуальних дій; 2) особливе контрольне провадження по розгляду скарг на дії (бездіяльність) дізнавача, слідчого, прокурора, а також рішення, що ними приймаються [12, С. 152-158].

Поділяючи викладену позицію, вважаємо, що передбачений законом України порядок розгляду судом подань органів дізнання та досудового слідства про проведення слідчих дій та застосування заходів кримінально-процесуального примусу, а також скарг учасників кримінального процесу на дії та рішення органу дізнання, слідчого та прокурора є проявом диференціації кримінально-процесуальної форми саме за критерієм спрямованості кримінального провадження. У цих випадках йдеться не про вирішення судом питань доведеності обвинувачення, кваліфікації злочину, кримінальної відповідальності підсудного, а про спрямованість діяльності суду на забезпечення законності обмеження конституційних

прав людини при провадженні у зв'язку із розслідуванням злочину, а також відновлення порушених прав та законних інтересів у зв'язку із прийняттям органом дізнання, слідчим та прокурором певних процесуальних рішень або із здійсненням певних процесуальних дій чи бездіяльності.

Маючи окрему спрямованість, що обумовлюється специфікою правових відносин, з приводу яких здійснюються ці провадження, та власні специфічні завдання, вони, між тим, забезпечують вирішення загальних завдань кримінального судочинства, а тому й системно пов'язані з основним провадженням з розслідування злочину і знаходяться з ним у відносинах додатковості. Їх похідний від основного провадження характер обґрунтовує необхідність їх існування в системі кримінально-процесуальної діяльності, включення до механізму кримінально-процесуального регулювання.

До ознак самостійного кримінально-процесуального провадження, як зазначалося, у науці відносять: наявність у даного провадження певної матеріально-правової бази, яка об'єктивно потребує відмінностей у законодавчому регулюванні (тобто правових відносин, які не пов'язані безпосередньо із вчиненням злочиним); комплексність провадження, тобто наявність певних особливостей у діяльності органів, які здійснюють провадження, на всіх (або хоча б на деяких) стадіях кримінального процесу; наявність суттєвих відмінностей порівняно із звичайним порядком провадження [10, 300 с.].

Обом формам реалізації права на судовий захист на досудових стадіях кримінального процесу притаманні такі ознаки, що дозволяють їх характеризувати саме як окремі провадження в системі кримінального процесу. Вони є юридичними конструкціями з найбільш доцільною процедурою, що забезпечує ефективний судовий захист прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального судочинства.

Здійснюючи у цих провадженнях покладену на нього функцію, суд виступає гарантом недопущення незаконного та необґрунтованого обмеження прав людини у зв'язку із розслідуванням злочину та ефективного і невідкладного їх поновлення у разі порушення. В основі зазначених проваджень лежать відносини, які виникають у зв'язку із необхідністю захисту конституційних прав людини при здійсненні досудового провадження з розслідування злочину та пов'язані із вирішенням питання щодо дотримання норм кримінально-процесуального права при прийнятті процесуальних рішень або здійсненні процесуальних дій органом дізнання, слідчим та прокурором. Незважаючи на специфічний і відносно автономний характер цих правовідносин, вони мають похідний від основного провадження характер.

Обидва провадження характеризуються комплексністю та полі стадійністю [5, С. 8-9]. Комплексність означає наявність у всіх етапах їх здійснення певних суттєвих особливостей процедури, що є характерними саме для цих проваджень. Так, якщо проаналізувати порядок проведення слідчих

дій, які за чинним законодавством здійснюються за рішенням суду, можна побачити його істотну відмінність від загального порядку, що виводить його на новий якісний рівень та обумовлює необхідність комплексного правового регулювання судового порядку розгляду подання органів дізнання та досудового слідства про проведення таких слідчих дій і прийняття відповідного рішення. Такі ж особливості притаманні і встановленому законом порядку розгляду судом скарг учасників процесу. За загальним правилом дії слідчого та прокурора можуть бути оскаржені до суду в будь-який момент досудового провадження. Скарги розглядаються судом першої інстанції при попередньому розгляді справи або при розгляді її по суті (статті 234, 236 КПК). Проте скарги на окремі їх дії та рішення, прямо визначені законом, розглядаються судом протягом досудового провадження, оскільки зволікання з наданням судового захисту в таких випадках може спричинити наслідки, які неможливо буде усунути в майбутніх стадіях кримінального процесу, у зв'язку із чим особа буде позбавлена можливості ефективного захисту своїх прав, свобод та законних інтересів. Запровадження в КПК такого інституту обумовлюється соціальною потребою в отриманні невідкладного судового захисту, що викликає необхідність встановлення відповідних правових засобів її задоволення. Сукупність цих засобів становить процесуальний механізм реалізації права на судовий захист у досудових стадіях кримінального процесу, який характеризується певною самостійністю. Полістадійність цих проваджень знаходить свій прояв у встановленні законом декількох стадій здійснення кожного з них, до яких у будь-якому разі належать розгляд подання або скарги судом та виконання судового рішення.

До відмінностей, що відрізняють ці провадження від основного і які можуть розглядатися як іманентні ним, на нашу думку, слід віднести:

– наявність спільного для обох проваджень завдання, яке полягає в забезпеченні судовим захистом прав, свобод та законних інтересів особи при порушенні кримінальної справи, здійсненні дізнання, досудового слідства та оперативно-розшукової діяльності;

– особливий порядок ініціації, який пов'язаний із зверненням до суду особи зі скаргою на дії та рішення органу дізнання, слідчого та прокурора або органу дізнання чи слідчого з поданням про проведення слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, застосування заходів кримінально-процесуального примусу;

– особливі суб'єкти ініціації провадження — судовий розгляд подання органів дізнання та досудового слідства ініціюється відповідним суб'єктом, у провадженні якого перебуває кримінальна справа; судовий розгляд скарги ініціюється заінтересованою особою або її представником чи захисником;

– особливе процесуальне становище учасників провадження, що проявляється в такому: на відміну від судового розгляду кримінальної справи, де про-

курор виступає як державний обвинувач, у судовому засіданні при розгляді подання органу дізнання, слідчого, а також скарг учасників процесу він здійснює іншу конституційну функцію, а саме — нагляду за дотриманням закону органами дізнання та досудового слідства [1, Ст. 1800]. Особливість полягає і в тому, що судовий розгляд скарг на дії та рішення органів дізнання та досудового слідства передбачає можливість участі в ньому осіб, які не мають чітко визначеного процесуального статусу, проте є заінтересованими особами;

– особливий предмет доказування — при розгляді судом подання органів дізнання та досудового слідства предметом доказування є фактичні та правові підстави застосування обмеження конституційного права людини шляхом проведення слідчої дії або застосування заходів кримінально-процесуального примусу; при розгляді судом скарги предмет доказування складається з обставин, що свідчать про незаконність та необґрунтованість обмеження права учасника процесу або його порушення при здійсненні досудового провадження;

– наявність власної структури кожного із окремих проваджень (відкриття провадження, судовий розгляд подання або скарги, який має складатися із певних етапів, виконання постанови суду);

– специфічні правові засоби, за допомогою яких

учасники провадження забезпечують вирішення загального завдання;

– особливий порядок судового розгляду подання або скарги, який суттєво відрізняється від судового розгляду кримінальної справи — за суб'єктами, що беруть у ньому участь; за засобами та межами доказування; за строками; за формою здійснення (можливість проведення закритого судового розгляду з метою забезпечення таємниці досудового слідства);

– особливий порядок оформлення матеріалів провадження - вони не підшиваються до матеріалів кримінальної справи, а формуються в окрему сукупність процесуальних документів, що відображає хід та результати судового провадження по скаргі або поданню;

– специфічне рішення суду за результатами судового розгляду подання або скарги.

Сказане дозволяє дійти висновку, що судовий порядок розгляду подання органу дізнання, слідчого та прокурора про проведення слідчих дій та застосування заходів кримінально-процесуального примусу, а також скарг учасників кримінального процесу на дії та рішення органів дізнання, досудового слідства відповідає ознакам самостійних проваджень, які є складовою системи кримінально-процесуальної діяльності та мають інтегрований характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Конституційного Суду України № 16-рп/2009 від 30 червня 2009 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин сьомої, дев'ятої, пункту 2 частини шістнадцятої статті 2368 Кримінально-процесуального кодексу України // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 52. – Ст. 1800.
2. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи № R (87) 18 від 17.09.1987 р. щодо спрощення кримінального правосуддя // Рос. юстиція. – 1997. – № 8. – С. 3–5.
3. Арсеньев, В. Д. Упрощение не равнозначно упрощенчеству / В. Д. Арсеньев // Соц. законность. – 1975. – № 3. – С. 64;
4. Гуляев, А. П. Единый порядок предполагает дифференциацию / А. П. Гуляев // Соц. законность. – 1975. – № 3. – С. 64–65.
5. Колоколов, Н. А. Стадии оперативного судебного-контрольного процесса / Н.А. Колоколов // Уголов. процесс. – 2009. – № 39. – С. 8–9
6. Смирнов, А. В. Уголовный процесс : учеб. для вузов / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский. – СПб. : Питер, 2004. – С. 645.
7. Строгович, М. С. О единой форме уголовного судопроизводства и пределах ее дифференциации / М. С. Строгович // Соц.законность. – 1974. – № 9. – С. 51.
8. Шило, О. До питання щодо диференціації кримінально-процесуальної форми / О. Шило // Право України. – 2010. – № 9. – С. 180–187.
9. Юридическая процессуальная форма: теория и практика. – М. : Юрид.лит., 1976. – С. 251–275.
10. Якимович, Ю. К. Дифференциация уголовного процесса / Ю. К. Якимович, А. В. Ленский, Т. В. Трубникова. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2001. – 300 с
11. Якимович, Ю. К. Необходимость и содержание дифференциации уголовного процесса / Ю. К. Якимович // Правовые проблемы укрепления российской государственности. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2001. – Вып. 7. – С. 9.
12. Якимович, Ю. К. Особые производства в уголовном процессе / Ю. К. Якимович // Избр. статьи. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2006. – С. 152–158.
13. Якимович, Ю. К. Структура советского уголовного процесса: система стадий и система производств. Основные и дополнительные производства / Ю. К. Якимович. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1991. – С. 10.
14. Якуб, М. Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве / М. Л. Якуб. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 104.